

СТРЕЛЬСЬКИЙ Г.В.,
кандидат історичних наук,
доцент

*Національний педагогічний
університет
імені М.П. Драгоманова*

М.А. СЛАВІНСЬКИЙ
(1868-1945)
І ЙОГО
ДИПЛОМАТИЧНА
ДІЯЛЬНІСТЬ

Серед першопроходців української дипломатії періоду становлення і розбудови суверенної державності в Україні 1917-1920 рр. – яскравих особистостей, які представляли цвіт інтелектуальної еліти нації першої половини ХХ століття, помітне місце посідає постать Максима Антоновича Славінського – громадсько-політичного діяча, вченого-історика, літературознавця, юриста, націоналога, журналіста, поета (літературні псевдоніми – М. Стависький, С. Лавинський та ін.). Його ім'я і біографія нині, після несправедливого і довгого “забуття” радянських часів повертаються до пам'яті народу України. Серед нечисленних поки що публікацій, присвячених цій непересічній особистості¹, на особливу увагу заслуговує перше видання вибраних творів М.А. Славінського (поезій, літературних перекладів, публіцистики, спогадів тощо)², підготовлене його нащадками – Борисом і Дмитром Славінськими за деякою допомогою автора цих рядків. Але ці публікації – лише початок всебічного і об'єктивного вивчення

сповненого як високих злетів, так і багатьох драматичних колізій, страждань і незгод, важких душевних потрясінь життєвого і творчого шляху М.А. Славінського, його багатогранної діяльності³.

Мабуть, найменш дослідженою є його діяльність у галузі української дипломатії, що й визначило головну мету пропонованої тут статті.

Народився М.А. Славінський 12(24) серпня 1868 р. в містечку Ставище (звідки й походить його літературний псевдонім) Тарашанського повіту на Київщині в багатодітній селянській сім'ї. Успішно закінчивши другу Київську гімназію (1886 р.), юнак опанував в університеті св. Володимира навчальні програми двох факультетів – юридичного (1887-1891 рр.) та історично-філологічного (1891-1895 рр.), здобувши ґрунтовну політико-правову, історичну та філологічну освіту.

Історію він ретельно простудіював під керівництвом видатного вченого – В.Б. Антоновича, який дозволяв йому користуватися власною бібліотекою і навіть мешкати у своєму будинку. Під орудою цього корифея історичної науки М.А. Славінський виїздив на археологічні розкопки в різні регіони України, а також написав свої перші праці з історії: “Історія князівства Полоцького”, “Земельно-економічні відносини на Україні перед революцією Богдана Хмельницького”, “Темний період в історії українського відродження (кінець XVIII і початок XIX ст.)” та ін.

У роки навчання в університеті М. Славінський також брав активну участь у діяльності драгоманівських радикально-демократичних гуртків під керівництвом професора університету М. Ковалевського. Чимало з членів цих гуртків (у тому числі й М.А. Славінський) пізніше організувалися в Українську партію соціалістів-федералістів з програмною орієнтацією на автономну Україну в складі Російської федерації.

Особливе місце у творчому житті М. Славінського займало його захоплення художньою літературою і поезією, а у зв'язку з цим тривала співпраця з родиною Косачів. Ще у 1886 р., познайомившись з Л. Українкою, Максим Славінський стає одним з її найближчих друзів.

У радянських дослідженнях життя і творчості Л.Українки про цю дружбу (а ймовірно, і щось більше) не згадувалося, оскільки особа М.Славінського табувалося. Але доволі уважно почитати листи Л.Українки до рідних і друзів (навіть з числа виданих у радянські часи)⁴, деякі спогади її близьких, наприклад, книгу її сестри – Ольги Косач-Кривинюк⁵, щоб зрозуміти, яке важливе місце в житті великої поетеси займав М.Славінський. Наприклад, у листі до М.І.Павлика. Л.Українка писала: “Цікава я, яке враження на галицьких людей роблять такі оповідання, як, наприклад, про моє сотрудицтво з

Ставиським (так просто!!!). Я оце задумую писати дешицю, то коли надрукую – ото витріщать очі ваші панночки та й паничі...”⁶ Про “зворушливий роман” М.Славінського з Л.Українкою згадував і О.Я. Шульгин⁷. У 1888 р. М. Славінський став одним з найактивніших членів створеного за ініціативою Л.Українки гуртка “Плеяда молодих українських літераторів”. Разом з Л.Українкою він вперше переклав українською мовою і у 1893 р. видав поетичну збірку Г. Гейне “Книга пісень” (передмову до цієї збірки написав І. Франко). Цікаво, що славетний композитор М. Лисенко того ж року створив цикл з 12 солоспівів і 2 дуети на український переклад свого улюбленого поета Г. Гейне⁸. Вершиною циклу є дует “Коли розлучаються двое”, що давно сприймається як українська народна пісня. Між тим, славу М. Лисенка як автора музики, цілком розділяє автор українського тексту цих творів – М.А. Славінський. Того ж 1893 року у Львові побачила світ перша збірка поезій Л.Українки “На крилах пісень”. Один з її віршів, “Сон літньої ночі” мав присвяту Максиму Славінському. В одному з тогочасних листів до Лесиної мами Олени Пчілки, котру М.Славінський називав своєю хрещеною матір’ю у літературній праці, він писав: “Я українець. І як Вам те відомо, українець не тільки через те, що в серці України вродився, а й через те, що нічим іншим я і не хочу бути!”⁹.

Після закінчення університету (1895 р.) М. Славінський 2 роки відбував службу у царській армії, діставши звання прапорщика. Потім жив у Петербурзі, працюючи присяжним повіреним судової палати (1897-1898 рр.). Проте, юридична кар’єра не приваблювала його. Маючи дві вищі освіти, М.А. Славінський основною своєю професією обрав літературну справу – журналістику. У 1899-1906 рр. він працював у редакціях газет і журналів: “Северный курьер”, “Жизнь”, “Мир Божий”, “Труд”, “Наша жизнь” (Петербург), “Приднепровский край” (Катеринослав), “Южные записки” (Одесса) та ін., зарекомендувавши себе кваліфікованим журналістом і публіцистом, фахівцем з національного питання. На сторінках цих видань з’явилось й чимало поетичних творів М. Славінського, його російських перекладів творів Т.Г. Шевченка та інших українських поетів.

У травні-вересні 1906 р. М.А.Славінський був головним редактором журналу “Украинский вестник” – друкованого органу української фракції у першій Державній думі Росії. Авторський колектив журналу склали найкращі інтелектуальні сили українського національного руху – М.Грушевський, Д.Багалій, М.Біляшівський, Ф.Вовк, В.Гнатюк, В.Доманицький, О.Лотоцький, О.Русов, П.Чижевський, Д.Дорошенко та інші. Останній влучно назвав цей журнал “українською трибуною на цілу Росію”¹⁰. У першому ж номері жур-

налу було вміщено статтю М.А.Славінського під красномовною назвою “Імперія народів”¹¹. У ній викривалася гнобительсько-колонізаторська русифікаторська політика російського царату.

У 1909-1915 рр. він був співредактором популярного тоді часопису “Вестник Европы” (Петербург-Петроград), на сторінках якого продовжував висвітлювати своє розуміння “українського питання” в Російській імперії. З 1915 р. до початку 1917 р. брав участь у боях Першої світової війни в чині прапорщика. Наприкінці березня 1917 р. його обрали членом Української Національної Ради в Петрограді. Він був одним з організаторів Російської республікансько-демократичної партії, членом і ЦК і співзасновником партійного органу – газети “Отечество”. У червні 1917 р. за дорученням О.Ф.Керенського М.А.Славінський очолив Особливу нараду, яка розробляла проект реформи федеративного устрою Росії. У вересні 1917 р. він був обраний членом Тимчасової Ради Російської Республіки (Передпарламенту) і призначений представником Тимчасового уряду Росії при Українській Центральній Раді. У цьому ранзі М.А.Славінський взяв найактивнішу участь у роботі З’їзду поневолених народів Росії, що відбувся у тому ж місяці в Києві¹².

Повернувшись до Петербурга, він залишався там до весни 1918 р., коли більшовики розгорнули “полювання” на “націоналістів”. Тоді він змушений був звідти тікати, як пізніше згадував, “кинувши все й рятуючись од смерті”¹³.

Із прибуттям до Києва М.А.Славінський засів за літературну працю, друкувався в газетах “Нова Рада”, “Відродження”, інших періодичних виданнях.

За влади гетьмана П.П.Скоропадського, з травня 1918 р. М.А.Славінський працював радником Міністерства закордонних справ Української Держави. За дорученням Скоропадського М.Славінський як юрист, фахівець з етнічних, міжнаціональних проблем був включений до комісії, що разом з представниками радянської Росії намагалася встановити кордони між Україною і Росією (травень-червень 1918 р.). У вересні того ж року М.Славінському було доручено виїхати на Дон для переговорів про внесення поправок до договору між генералом Красновим і гетьманом Скоропадським про кордони і права громадян. Переговори пройшли успішно, кордон був налагоджений, і права українців на Дону, а донських козаків в Україні визнані рівними. Згодом, у жовтні 1918 р. М.Славінський був призначений міністром у гетьманському уряді Ф.А.Лизогуба. Тоді ж його було обрано членом ЦК Української партії соціалістів-федералістів.

Перший уряд Директорії УНР, враховуючи те, що М.А.Славінський, окрім інших необхідних якостей вченого і дипломата, вільно володіє

всіма слов'янськими та деякими іншими європейськими мовами, а також особисто знайомий з президентом Чехо-Словаччини Т.Масариком, у січні 1919 р. призначив його головою української дипломатичної місії у цій країні.

М. Славінський познайомився з Т.Масариком ще в 1911 р. у Петербурзі, куди той приїздив як професор Празького університету. Неодноразово відвідуючи помешкання М.Славінського, Т.Масарик запрошував до розмови інших українських діячів (зокрема, О.Г. Лотоцького і П.Я.Стебницького), цікавився їх поглядами на суспільно-політичне і культурне життя в Україні.

Перед від'їздом М.А.Славінського до Праги прем'єр-міністр і міністр закордонних справ УНР В.М. Чехівський поставив перед ним такі завдання: домогтися від уряду Чехо-Словаччини фактичного і юридичного визнання самостійної УНР; дістати допомогу зброєю для петлюрівської армії; сформувати з числа українських військовополонених, що перебували на території цієї країни, загони, які б поповнили війська Директорії; підписати з Т.Масариком вигідні для обох держав угоди; налагодити стосунки з дипломатами інших держав у Празі. Вирушаючи до Чехо-Словаччини, М.Славінський зустрівся також з С.В.Петлюрою, який значно поміркованіше оцінив реальні можливості місії. Він сказав, що було б дуже добре, якби вдалося виконати всі доручення В.Чехівського, але УНР не може розраховувати на велику допомогу від цієї маленької країни, яка не мала тоді помітної ваги в світовій політиці.

З прибуттям до Праги М.А.Славінський дуже швидко переконався у справедливості такої оцінки справжніх можливостей очолюваної ним дипмісії. Запросивши М.А.Славінського до своєї президентської резиденції, Т.Г.Масарик заявив, що Чехо-Словаччина визнає УНР лише де-факто, а визнання де-юре може статися лише тоді, коли Антанта підтримує самостійну Україну. Інші чеські керівники (зокрема міністр закордонних справ доктор Е. Бенеш) підкреслювали, що Антанта бажає "єдиної неділимої Росії", а тому не може підтримати незалежну УНР. "Якщо Антанта погодиться допомогти Директорії у боротьбі за самостійну Україну, то вони підтримають це рішення і будуть його виконувати", – твердили чехо-словацькі політики".

Спілкування М.А.Славінського з послами та іншими дипломатичними представниками Англії, Франції, США та ін. країн у питанні про визнання незалежної України так само не дало бажаних результатів. Тому М.А.Славінський заходився дбати головним чином про допомогу численним українським військовополоненим, біженцям та особливо дітям тих, кого в такій великій кількості вислав сюди з Галичини уряд колишньої Австро-Угорської імперії. Йому вдалося

звільнити з полону і повернути на Батьківщину біля 10 тисяч українців. Але поповненням лав Армії УНР він не опікувався: “Я не хотів псувати взаємин із Масариком і за це не брався”, – писав згодом М.А.Славінський¹⁵.

У 1920 році йому пощастило придбати через Червоний Хрест три вагони медикаментів і два вагони білизни для українських шпиталів. Все це було відправлено через Відень до Вінниці. Але зброю дістати не вдалося. Т.Масарик заявив, що йому незручно продавати її українцям для війни з Росією, та й у них самих обмаль набоїв. Чиновники міністерства закордонних справ, з якими М.Славінський мав про це розмови, запевняли що вони для себе купують зброю і військову амуніцію у країнах Антанти.

За ініціативою чеської сторони М.А.Славінський підписав торговельну угоду між Західно-Українською Народною республікою та Чехо-Словацькою про забезпечення останньої нафтою¹⁶. Але невдовзі цей документ втратив свою силу, оскільки Західну Україну було віддано Польщі.

Багато зусиль очолювана М.А.Славінським дипломатична місія прикладала до того, щоб якомога ширше інформувати чесько-словацьку і світову громадськість про Україну, її минуле і сучасність, про зовнішньополітичну платформу уряду УНР. З цією метою українсько-чеський кооператив “Час” випустив у світ і розповсюдив понад 40 брошур в серії “Пізнайте Україну”. У цих виданнях, а також публічних лекціях М.А.Славінський та інші працівники місії (особливо С.Смаль-Стоцький і О.Бочковський)¹⁷ доводили світовій громадськості, що є український народ, який має свої національні, етнічні особливості, свою історію і культуру, що цей народ домагається тепер міжнародного визнання власної незалежної держави.

Ці зусилля українських дипломатів і вчених істотно ускладнювалися контрпропагандою численних представників російських політичних кіл в Празі, які намагалися довести необхідність збереження “єдиної” великої Росії, а “українське питання” зображували лише як “інтригу” проти Російської держави, інспіровану з боку її зовнішніх і внутрішніх ворогів. Але головною причиною невдач у діяльності очолюваної М.А.Славінським місії, як і усіх інших українських закордонних представництв того часу, були внутрішні негаразди в Україні, запекла боротьба за владу в ній різних суспільно-політичних сил. Розкряна численними фронтами територія України була ареною жорстокого і кривавого воєнного протистояння відряду шести збройних сил: української, червоно-більшовицької, білогвардійсько-денікінської, махновсько-повстанської, іноземних антантівської і польської армій. Влада Директорії УНР була нетривкою і поширювалась на обмежену те-

риторію, що дедалі зменшувалась. За цих умов постійно змінювались уряди УНР. Лише протягом 1919 року посаду міністра закордонних справ після В.М.Чехівського послідовно обіймали К.А.Мацієвич, В.Темницький і А.М.Лівицький. Ще частіше змінювались керівники зовнішньополітичної служби ЗУНР (після 22 січня 1919 р. – Західної області УНР): Панейко В.Л., Цегельський Л.М., Лозинський М.М., Витвицький С., Левицький К.А. Усе це, м'яко кажучи, не сприяло піднесенню авторитету України на міжнародній арені та ефективності у роботі закордонних українських представництв. Та все ж, кращі з них, як писав А.В.Ніковський (міністр закордонних справ УНР з травня 1920 р.), “в невимовно тяжких обставинах, при глибокій деморалізації в нашому державному центрі, всупереч обставинам та легковажному політиканству, високо тримали прапор ... свідомої та доброї волі в служінні нашій милій Отчизні”. 6-14 серпня 1919 р. В.Темницький провів у чехословацькому місті Карлсбаді першу нараду голів та працівників дипломатичних місій УНР, в якій брав участь і М.А.Славінський. У своєму виступі міністр зупинив особливу увагу на неузгодженості зовнішньополітичних курсів уряду УНР та диктатора ЗО УНР Є.Петрушевича, який схилився до порозуміння з Москвою. В ухваленій нарадою резолюції підкреслювалося, що “наші невдачі на полі міжнародному є плід безсилля внутрішнього”¹⁸.

Діяльність очолюваної М.А.Славінським дипломатичної місії УНР продовжувалася і у ще більш складних умовах після перемоги радянської влади в Україні – аж доти, коли УСРР остаточно припинила свою незалежну державність, ввійшовши до складу Радянського Союзу.

На початку 1923 року М.А.Славінського викликав міністр закордонних справ Е.Бенеш, який повідомив йому про встановлення дипломатичних відносин між Чехо-Словаччиною і СРСР та запропонував припинити діяльність місії УНР. Після цього М.А.Славінський побував із прощальним візитом у президента Т.Масарика, який пообіцяв і надав допомагати українським емігрантам. З цією метою в наступні роки уряд Чехо-Словаччини щорічно виділяв заснованому після закриття місії УНР в Празі Українському громадському комітету майже мільйон крон.

“З урядом УНР питання про закриття місії я не узгоджував, – писав згодом М.А.Славінський, – ... Частину архіву місії я знищив, а решту надіслав поштою на адресу Лівицького (А.М.Лівицький тоді був головою екзильного уряду УНР. – Г.С.). Я одержав од нього відповідь, що він отримав матеріали. Жодних нарікань не було. До цього хочу додати, що протягом року я не одержав ніяких грошей від петлюрівського уряду. Тому у квітні 1923 року я ліквідував свою місію”¹⁹.

Із припиненням діяльності місії М.А.Славінський викладав курси “Історія Європи ХІХ століття”, “Історія України” та “Історія західно-європейської літератури” в Українській господарській академії в Подєбрадах і в Українському високому педагогічному інституті імені М.Драгоманова в Празі. Одночасно писав і надсилав статті в Галичину до газети “Діло”, журналу “Літературно-науковий вісник”, інших видань. Зокрема, в 1927-1933 р. він був постійним кореспондентом громадсько-політичного тижневика “Тризуб”, що видавався у Парижі. У своїх статтях, а також численних публічних лекціях, виступах в комісіях Ліги Націй М.А.Славінський гостро критикував більшовицьку ідеологію, методи правління в СРСР і УСРР. Він був заступником голови “Головної української еміграційної ради” (Париж), співпрацював з екзильним урядом УНР, матеріально допомагав “Музею визвольної боротьби України” у Празі, поповнював його експозицію. На його квартирі, як згадував О.Я.Шульгин, найчастіше збиралися представники української політичної еміграції в Празі²⁰. У 1934 р. в Подєбрадах був виданий курс лекцій М.Славінського – “Історія України” (176 с.), а в 1938 р. – його брошура “Національно-державна проблема в СРСР” (у Парижі, російською мовою).

Після приходу до влади Гітлера у Німеччині, як писав згодом М.А.Славінський, він був противником фашистського режиму і гостро засуджував мюнхенську політику Англії і Франції, які кинули на розтерзання Чехо-Словаччину.

В роки окупації Чехо-Словаччини він займався виключно літературною діяльністю, перекладами творів західно-європейських письменників і поетів українською мовою

27 травня 1945 року на одній з вулиць Праги старший лейтенант радянської військової частини п/п І1904 П.Л. Закревський затримав сивоголового літнього чоловіка “для встановлення особи”. Підозру в пильного офіцера викликало те, що дідусь підійшов до гурту солдатів-визволителів, які розмовляли українською мовою, щоб привітати земляків з Перемогою. Затриманим виявився М.А. Славінський, особою якого дуже зацікавилися оперативний відділ військової контррозвідки “СМЕРШ” 4-ї танкової армії, яка визволяла столицю Чехо-Словаччини від німецько-фашистських військ. Після короткого попереднього слідства в Празі у справі М.А. Славінського його було на початку червня 1945 р. відправлено до Києва, у слідчу частину НКДБ УСРР. Справу “прийняли до розгляду” 9 серпня 1945 р. (про це свідчить відповідний документ, підписаний начальником 2 відділу слідчої частини НКДБ УСРР капітаном Дубком). Потім були щоденні, багатогодинні допити, що тривали до початку листопада, тобто протягом трьох місяців. Як видно з прото-

колів цих допитів, М.А. Славінському, що “відзначив” своє 77-річчя у першій Київській тюрмі УНКВС, довелось за ці три місяці “прокрутити” у пам’яті усе своє життя. Відповідаючи на численні запитання слідчих, він пригадав і послідовно виклав основні факти своєї біографії, громадсько-політичної, наукової і літературної діяльності. Ці неповторні за формою “літературно-канцелярського запису” автобіографічні мемуари, що зберігаються в Архіві Управління служби безпеки України (спр. 39173), є одним з найцінніших джерел вивчення маловідомого доти життєпису М.А. Славінського.

Одним з найголовніших “речових доказів злочинів” М.А. Славінського стала його брошура “Національно-державна проблема в СРСР”, знайдена під час обшуку його помешкання у Празі. У цій брошурі, як визнав на одному з допитів М.А. Славінський, він писав “про те, що в СРСР панує нечуваний терор, що радянська влада застосовує політику насильства до тих, хто добивається відділення національних республік від СРСР, і робив висновок, що неросійське населення пригнічується російським, а тому висловив припущення, що лише боротьбою і кров’ю можна добитися відмежування національних радянських республік від СРСР”²¹.

Він був звинувачений у тому, що протягом багатьох років “вів активну роботу, спрямовану на повалення Радянської влади на Україні, відрив її від Радянського Союзу і створення самостійної буржуазної держави”²². Чекаючи на суд Військового Трибуналу, М.А. Славінський помер у в’язниці 23 листопада 1945 року.

ПОСИЛАННЯ

- ¹ Див.: Мукомела О. Максим Славінський // Київська старовина. – 1993. – № 5. – С. 96-99; Скорульська Р., Харчук Р. Остання зірка “Пляєди” // Слово і час. – 1998. – № 3. – С. 81-85; Верстюк В.Ф., Осташко Т.С. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. – К., 1998. – С. 158-160; Болабольченко А. Три долі. Біографічні нариси. – К., 1999. – С. 73-84; Стрельський Г. М.А. Славінський: його життя, діяльність й доля після закінчення Другої світової війни // Історія слов’янських народів: актуальні проблеми дослідження. Вип. 6. Слов’янські народи в Другій світовій війні. Зб. наук. праць. – К., 2000. – С. 30-33.
- ² Див.: Славінський Максим. Заховаю в серці Україну. – К., Юніверс, 2002.
- ³ Стрельський Г.В. Українські дипломати доби національно-державного відродження (1917-1920 рр.) / За ред. Л.С. Тупчієнка, В.Г. Циватого. – К., 2000. – С.32.

- ⁴ Див.: Леся Українка. Документи і матеріали. 1871-1913. – К., 1971 та ін.
- ⁵ Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. – Нью-Йорк, 1970 (Тут ім'я М. Славінського згадується на 56-ти сторінках: переважно при цитуванні листів Л. Українки. – Г.С.).
- ⁶ Леся Українка. Збір. творів у дванадцяти томах. – К., 1978. – С. 319.
- ⁷ Див.: Українська літературна газета. 1958. – № 9. – вересень.
- ⁸ Скорульська Р., Харчук Р. Остання зірка “Плеяди” // Слово і час. – 1998. – № 3. – С. 83.
- ⁹ Там само. – С. 81.
- ¹⁰ Український історичний календар, 96. – К., 1995. – С. 128.
- ¹¹ Украинский Вестник. – 1906. – 21 мая. – № 1. – С. 34-38.
- ¹² Див: Реєнт О.П., Андрусишин Б.І. З'їзд поневолених народів. – К., 1994. – С. 8-9, 18, 31-32, 45, 47.
- ¹³ Славінський М. Заховаю в серці Україну. – С. 13.
- ¹⁴ Там само. – С. 17.
- ¹⁵ Там само. – С. 18.
- ¹⁶ Там само. – С. 17-18.
- ¹⁷ Див. дет.: Стрельський Г.В. Українські дипломати доби національно-державного відродження (1917-1920 рр.) / За ред. Л.С. Тупчієнка, В.Г. Ціватого. – К., 2000. – С. 7, 32.
- ¹⁸ Матвієнко В., Головченко В. Історія української дипломатії ХХ-століття у статтях. – К., 2001. – С. 86.
- ¹⁹ Славінський М. Заховаю в серці Україну. – С. 20.
- ²⁰ Шульгин О. Без території. Ідеологія та чин Уряду УНР на чужині. Автентич. відтворення видання 1934 р. Упорядники: Г.В. Стрельський, І.Д. Шевченко. – К., 1998. – С. 22 – 25.
- ²¹ Славінський М. Заховаю в серці Україну. – С. 24.
- ²² Архів Управління служби безпеки України. – Спр. 39173, арк. 17.